

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 18 (2001)

Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, 670 σελ.

Στέφανος Δημητρίου, Στάθης Μπάλιας

doi: [10.12681/hpsa.15055](https://doi.org/10.12681/hpsa.15055)

Copyright © 2017, Στέφανος Δημητρίου, Στάθης Μπάλιας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δημητρίου Σ., & Μπάλιας Σ. (2017). Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, 670 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 18, 149–156.

<https://doi.org/10.12681/hpsa.15055>

τικού φαινομένου. Ίσως ακόμα γιατί η ποικιλία των ενδιαφερόντων και η αναδρομή σε απτά παραδείγματα από όλο σχεδόν το σώμα της ιστορικής εμπειρίας, που κατοπτρεύει με τρόπο δόκιμο ο αναλυτής, προσθέτει σε γνωστικό πλούτο και προβληματισμό. Ίσως επίσης γιατί σε αυτό, όπως και σε άλλα δοκίμια του συγγραφέα, αναπτύσσεται ένας στοχασμός συνθετικός, πέρα από τα ασφυκτικά όρια του ενός ή του άλλου επιστημονικού ιδιώματος, με τρόπο εξόχως διαλεκτικό και αντιδογματικό. Δίχως, δηλαδή, να αναιρείται και να καταστρέφεται η ίδια η φύση του ερωτήματος και της απορίας, που προξενεί το διάλογο και την προβληματική. Γιατί στο κάτω κάτω της γραφής ο διανοητής δεν είναι κάποιος αλάθητος δικτάτορας των εννοιών σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα που μόνο αυτός αυθεντικά γνωρίζει και ελέγχει, αλλά ένας άνθρωπος που συλλογάζεται ελεύθερα και εκθέτει επιχειρήματα ανοικτά τόσο για διάψευση όσο και για επιβεβαίωση.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η απόλαυση της ανάγνωσης των δοκιμίων του Δερτιλή είναι αληθινή. Αν τολμούσα, μάλιστα, να παραφράσω το μόντο που έχει προτάξει σε ένα άλλο από τα βιβλία της πενταλογίας του (*Ειρωνεία και Σάτιρα*) ο συγγραφέας, θα έλεγα ότι ένα βιβλίο σαν κι αυτό *τους* *ισορροπημένους ανθρώπους* προτρέπει στην ανάγνωση και τη συγγραφή.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, 670 σελ.

Το ογκώδες αυτό βιβλίο του Κοσμά Ψυχοπαίδη απαρτίζεται από κεφάλαια, πολλά από τα οποία συνιστούν αυτοτελή κείμενα δημοσιευμένα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά. Ωστόσο, το έργο αυτό πραγματεύεται ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα που αποτελούν το σταθερό και μόνιμο αντικείμενο στοχασμού του συγγραφέα που, εξάλλου, το συναντάμε και σε προηγούμενα έργα του, τόσο ως προς τα επιστημολογικά ζητήματα όσο και ως προς το μείζον ζήτημα της προέλευσης και της δεσμευτικότητας των αξιών με τα οποία αυτά είναι συνυφασμένα. Η πραγμάτευση του προβλήματος των αξιών, η οποία απασχόλησε τη νεότερη και συνεχίζει να απασχολεί

τη σύγχρονη πολιτική θεωρία, προσδίδει στην προβληματική του βιβλίου μια αναμφισβήτητη επικαιρότητα, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους όρους συγκρότησης του κοινού αγαθού στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες και του αιτήματος άρσης των αντινομιών και της αβεβαιότητας που προκύπτουν για το κανονιστικό θεσμικό πλαίσιο συνοχής τους σε συνθήκες αυξανόμενης διαφοροποίησής τους. Στην προοπτική αυτή, ο συγγραφέας συγκροτεί κατά τη γνώμη μας το επιχείρημά του σε τέσσερα επίπεδα.

α) Το πρώτο επίπεδο που μπορούμε να διακρίνουμε στην οργάνωση του επιχειρήματός του είναι ο αναστοχασμός πάνω στη σχέση κανονιστικού πλαισίου και αξιακών αιτημάτων που περιέχονται σε αυτό. Εδώ, η μορφή κανονιστικότητας που αναδεικνύεται δεν παραπέμπει σε υπερβατολογικούς όρους αλλά αναφέρεται σε μια πρωταρχική κατάσταση (κοινωνικό συμβόλαιο) η οποία χαρακτηρίζει τις θεωρίες της κανονιστικής παράδοσης, όπου η δυνατότητα των δρώντων για συνεργασία και συγκρότηση αξιών (ισότητα, ελευθερία, αλληλεγγύη, συναίνεση) τίθεται στο πλαίσιο ατομιστικών υποδειγμάτων του πράττειν. Τα υποδείγματα αυτά είναι αντιληπτά είτε ως εγγενή και φυσικά (Λοκ, Ρουσσώ) και προϋποθέτουν τις αξίες της ισότητας και της ελευθερίας καθώς και ένα αντίστοιχο κανονιστικό θεσμικό πλαίσιο που, ειδικά στον Λοκ, «είναι δεσμευτικό για τους πάντες» και, ως σύστοιχο της σύστασης και της διατήρησης της κοινωνίας ως τέτοιας, ανεξάρτητο από περιστασιακές πλειοψηφίες (άρα αποτελεί εγγύηση έναντι της αυθαιρεσίας, εφόσον είναι αναπαλλοτριώτο, αναιρώντας το ενδεχόμενο αντινομιών), είτε προκύπτουν ως αποτέλεσμα της προτεραιότητας του κοινού αγαθού, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα την ισότητα και την ελευθερία (Χομπς). Η ανάλυση της κανονιστικής παράδοσης καταλήγει στην καντιανή προβληματική της προόδου, η οποία τίθεται ως σκοπός μιας εσωτερικής τελεολογίας που υπόκειται σε κριτικό έλεγχο, δηλαδή είναι αντιληπτή ως μηχανισμός που προϋποθέτει την έννοια της κριτικής ως όρου συγκρότησης του αξιακού της πλαισίου και ταυτόχρονα ως μέσου αυτοπεριορισμού της ίδιας της κριτικής εντός των ορίων εκείνων που δεν θέτουν σε διακινδύνευση το εν λόγω αξιακό πλαίσιο, το οποίο αποτελεί ταυτόχρονα όρο άσκησης της ίδιας της κριτικής (ελευθερία, δημοσιότητα).

β) Το δεύτερο επίπεδο του επιχειρήματος εδράζεται στην κριτική του σχετικισμού στο πλαίσιο του ιστορισμού και του θετικισμού, εντός του οποίου ο συγγραφέας παρακολουθεί και επιση-

μαίνει τα αδιέξοδα των θεωριών κανονιστικής θεμελίωσης τόσο ως προς την ιστορική αμφισβήτηση όσο και ως προς τη δογματική εκτροπή της ορθολογικότητας σε επιστημονισμό. Εδώ αναδεικνύονται κυρίως οι συνέπειες του θετικισμού ως αξιολογικά ουδέτερη επιστημονική δραστηριότητα και οι κίνδυνοι που απορρέουν από μια αντίστοιχα «καθαρή» από αξίες πολιτική επιστήμη για τη διάσωση του ορθοκανονιστικού πολιτικού πράττειν.

γ) Στο τρίτο επίπεδο ανάπτυξης του επιχειρήματός του, ο συγγραφέας διερευνά τη συγκρότηση μιας οντολογίας των αξιών στη βάση των δυσχερειών αντιστοίχισης και των συναφών αντινομιών της σχέσης μεταξύ αξιακού και πραγματικού. Άξονες της προβληματικής εδώ είναι η διαλεκτική του Χέγκελ και του Μαρξ ως προς την ένταση μεταξύ μηχανισμού και τελεολογίας, δηλαδή της δυνατότητας για εννόηση της μορφής του πραγματικού και της ριζικής κριτικής προς αυτή τη μορφή.

δ) Στο τέταρτο επίπεδο οργάνωσης του επιχειρήματός του, ο συγγραφέας διεξέρχεται κριτικά τη βεμπεριανή θεωρία για την αξία και τη σχέση της με τη συνοχή του πραγματικού. Αυτή η κριτική του συγγραφέα διανοίγεται και προς τις δεσμευτικές θεωρίες που αναζητούν τη θεμελίωσή τους είτε σε υπερβατολογικούς όρους (Χάμπερμας) είτε σε μια μορφή συγχρωτισμού της καντιανής αξιολογίας με τις συμβολαιακές θεωρίες (Ρόουλς). Σε αυτή την περίπτωση, ο δογματισμός αντιμετωπίζεται μέσω της διερεύνησης της δυνατότητας ανακατασκευής μιας θεωρίας του υποκειμένου, στοιχείου της οποίας είναι το ορθολογικό πράττειν –αντιπαραβαλλόμενο στο ορθολογικό εργαλειακό πράττειν– και η κριτική, στην κατεύθυνση μιας συνετής χρήσης του λόγου (Montaigne) που μόνη μπορεί να θεμελιώσει και να δεσμεύσει σε αξίες.

Ο στοχασμός του Κ.Ψ. ως προς τις δυνατότητες ανασυγκρότησης του διαφωτιστικού ορθολογικού επιχειρήματος αφορμάται από/και προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο προς την κριτική των διαφόρων εκδοχών της ανορθολογικής αμφισβήτησης της κριτικής ορθολογικής σκέψης. Η μεθοδολογική οργάνωση των αποδεικτικών μέσων τα οποία χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, αναδεικνύει ως όρο συνοχής των εννοιών, όπως αυτές αναδεικνύονται στο πεδίο της συγκεκριμένης προβληματοθεσίας, την αντιπαράθεση της διαφωτιστικής ορθολογικής σκέψης, ως δυνατότητας του κριτικού στοχασμού, με τον ιστορικό σχετικισμό καθώς και με τις προκύπτουσες μορφές απροσδιοριστίας, που, στο επίπεδο της πραξεολο-

γίας, νομιμοποιούν την αυθαιρεσία και τον ντεσιζιονισμό. Στην προοπτική αυτή, η έννοια της προόδου, στη σύμφυσή της με τα δικαιικά αξιακά αιτήματα που αποβλέπουν στη διασφάλιση της αξιακής συνοχής του κοινωνικού, συνεξετάζεται με το στοιχείο της απροσδιοριστίας το οποίο λειτουργεί ως όρος αναιρέσης της συνοχής του ορθολογικού επιχειρήματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η έννοια της απροσδιοριστίας παρεισφρύνει ως στοιχείο αρνητικής εννοιολόγησης του κοινωνικού, το οποίο έτσι νοείται ως απροσπέλαστο. Η ανάλυση και η κριτική του συγγραφέα αποβλέπουν ακριβώς στο να καταδείξουν το γεγονός ότι η διαφωτιστική ορθολογική σκέψη προσπάθησε να εντάξει στην αναστοχαστική κρίση το στοιχείο της απροσδιοριστίας, τόσο προς αποφυγή του δογματισμού όσο και για να αντιμετωπίσει το αφηρημένο περιεχόμενο των εννοιών της συλλαμβάνοντας και θεμελιώνοντας μια έλλογη σχέση μεταξύ του επιμέρους και του γενικού/καθολικού.

Έτσι, η κριτική του συγγραφέα εστιάζεται κυρίως στην αυθαίρετη πρόταξη του στοιχείου της απροσδιοριστίας από τις σχετικιστικές θεωρήσεις του κοινωνικού, αλλά και της επιστήμης γενικότερα, οι οποίες αμφισβητούν τόσο την ίδια την ορθολογικότητα όσο και την αξία της κριτικής. Έτσι, η κριτική που ασκείται στις σχετικιστικές θεωρίες μπορεί να προεκταθεί και στο χώρο της μεταμοντέρνας σκέψης, η οποία αναθεματίζει την ορθολογικότητα προβάλλοντας μια αυθαίρετη σύνδεση του επιστημονιστικού, θετικού ορθολογισμού με την τελευταία, επειδή ακριβώς συλλαμβάνει ως ορθολογικά εξηγητέο μόνο το επιδεχόμενο τυπική ανασυγκρότηση στοιχείο της σκέψης. Όμως, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο σχετικισμός και η μετανεωτερική καθαίγηση της αποδομητικής πρακτικής του εγκλωβίζεται στο πλαίσιο γνώσης και σκέψης, το οποίο ακριβώς είχε απορρίψει ως θετικιστικό και δογματικό, και το οποίο είχε αποτελέσει εφιαλτήριο για τη σύνδεση επιστημονιστικού ορθολογισμού και ορθολογικότητας.

Η ανάλυση και η κριτική του σχετικισμού από τον συγγραφέα φιλοδοξεί να ανατάμει τη φύση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τη σημερινή κρίση της κοινωνικής θεωρίας, προσανατολιζόμενη κυρίως στο να υποβάλει στη βάση του κριτικού ελέγχου την αντίληψη μιας κατακερματισμένης μορφής του κοινωνικού, με συνέπεια να νοείται μερική και η ίδια η γνώση του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας θέτει σαφώς το πρόβλημα των ορίων του λόγου, εντός των οποίων μπορεί να οριστεί και να οριο-

θετηθεί η διακινδύνευση μεταξύ δογματισμού και σχετικισμού, αλλά και να διασαφηνιστεί το αίτημα για μια αναστοχαστική κρίση η οποία θα υπερβαίνει το παραπάνω δίλημμα ως αίτημα μιας κοινωνικής πρακτικής που σκέπτεται τόσο τη θέσμιση του κοινωνικού με όρους συνοχής στο αξιακό επίπεδο, δηλαδή ως πρόβλημα άρσης της απροσδιοριστίας και κατ' επέκταση των αντινομιών τους, όσο και τη χειραφέτησή της.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι λοιπόν φανερό ότι ο συγγραφέας εγγράφει το επιχείρημά του στη νεωτερική κριτική σκέψη, υιοθετώντας σαφώς την άποψη ότι η νεωτερικότητα και ο ορθολογικός πυρήνας της μπορεί να διαφυλάξει την ανθρώπινη πράξη από την απροσδιοριστία, την τυχαιότητα και τη βία και να τη στρέψει προς το αγαθό μέσω του ορθού λόγου. Η παρέμβαση αυτή του ορθού λόγου έχει τα στοιχεία μιας σαφώς καντιανής χρήσης του, χωρίς όμως το καντιανό φορμαλιστικό υπερβατολογικό στοιχείο, σε συνδυασμό με την κριτική, ο δρόμος της οποίας οφείλει «να μείνει ανοιχτός», όπως τονίζεται από τον Καντ στον επίλογο της *Κριτικής του καθαρού λόγου*, ώστε να (επανα)θέτει τα προβλήματα της πολιτικής κοινότητας σε μια ελεύθερη/διαλογική βάση, σεβόμενη το αξιακό αίτημα της αυτονομίας και της συναίνεσης των πολιτών πάνω στις πολιτικές αποφάσεις σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Στη βάση αυτή, ο συγγραφέας επιδίδεται σε μια ενδιαφέρουσα και εμβριθή ανάγνωση τόσο της κλασικής όσο και της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας αναδεικνύοντας ορισμένες σημαντικές πλευρές της που, όπως επισημαίνει ο ίδιος, έχουν παραμεληθεί από τις αναλύσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας. Από αυτή τη σκοπιά, η ανάγνωση των κλασικών της πολιτικής θεωρίας από τον Κ.Ψ. έχει σημασία αφεαυτής και αξίζει να αναφερθούμε σε ορισμένους από αυτούς.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν κατά τη γνώμη μας οι επισημάνσεις του πάνω στον Χομπς, ο οποίος, παράλληλα με ορθολογιστικά επιχειρήματα συγκρότησης του κοινού αγαθού, συνδέει τη θρησκεία με ιδεολογικές λειτουργίες του κυρίαρχου (η θρησκεία ως υπηρετής του κράτους) που αποσκοπούν στη συγκρότηση του κοινού αγαθού, μετατρέποντας έτσι ένα λειτουργικό στοιχείο σε αξιακό. Αντίθετα, στην παράδοση των Λοκ και Ρουσσώ οι αξίες αποτελούν την προϋπόθεση και τον όρο για την πολιτική ενότητα και την ίδια τη συγκρότηση και ύπαρξη της κοινωνίας. Ειδικά στον Ρουσσώ, η ενότητα της κοινωνίας, καθώς και η κοινωνική συμβίω-

ση γενικότερα, τίθενται ως πρόβλημα κοινωνικότητας θεμελιωμένης, όπως και στον Άνταμ Σμιθ, στα ηθικά συναισθήματα από τα οποία απορρέουν οι ηθικές αξίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση της ρουσσωϊκής σκέψης σε ό,τι αφορά τη διασύνδεση των συναισθημάτων και του λόγου για την άρση των αντινομιών της «διπλής ανθρωπίνης φύσης», και η σημασία της «αγιότητας του Κοινωνικού Συμβολαίου και των νόμων» (το ζήτημα της πολιτικής θρησκείας στον Ρουσσώ) – γεγονός που παραπέμπει (με δεδομένες τις επιρροές του Ρουσσώ στη σκέψη του Ντυρκέμ) στη ντυρκεμιανή έννοια του ιερού ως προϋπόθεση συγκρότησης της συλλογικής συνείδησης (κοινωνιολογικό ισοδύναμο της Γενικής Βούλησης) στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ο Κ.Ψ. τονίζει, στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης του Ρουσσώ, τις κανονιστικές δεσμεύσεις της (σ. 309), διαφοροποιούμενος από τις θέσεις εκείνες που τον θεωρούν πρόδρομο και πνευματικό πατέρα των δημοκρατικών στρεβλώσεων, οι οποίες συνέδεσαν το αξιακό περιεχόμενό του με τη νομιμοποίηση πρακτικών ιδιοποίησης της κυριαρχίας και της Γενικής Βούλησης (βίαιη απελευθέρωση-χειραφέτηση της κοινωνίας). Η προσέγγιση αυτή του συγγραφέα ενισχύεται και συμπληρώνεται από μια κριτική της μαρξιστικής θεωρίας από τη σκοπιά της κριτικής θεωρίας σε ό,τι αφορά τη μη ενσωμάτωση διαλογικών στοιχείων, δεσμευτικών για το πολιτικό πράττειν και θεμελιωτικών του δημοκρατικού προτάγματος της αυτονομίας, ώστε η υπέρβαση της υπάρχουσας κοινωνίας να επιτευχθεί με κανονιστικούς όρους και στη βάση της δημοκρατικής αυτονομίας και της κριτικής πολιτικής δημοσιότητας (σ. 342).

Επίσης, με βάση τη διαπίστωση ότι ο κλασικός φιλελευθερισμός συνέδεσε την έννοια της δημοκρατίας με ένα αξιακό υπόστρωμα κατανοητό ως βούληση και συμβόλαιο, ο Κ.Ψ. αναπτύσσει μια προβληματική περί μετατόπισης, μεταξύ του 18ου και του 20ού αιώνα, των θεωρητικών αναζητήσεων στην κατεύθυνση της διερεύνησης των αντινομιών του εν λόγω υποστρώματος και της σχέσης του με τη θεσμική πραγματικότητα και τις αντίστοιχες πολιτικές πρακτικές. Μια τέτοια μετατόπιση εντοπίζει κατεξοχήν στον Άνταμ Σμιθ, η θεωρία του οποίου για την αυτορρύθμιση της αγοράς («αόρατος χείρ») δεν διαχωρίζεται από μια προβληματική αξιών στις οποίες θεμελιώνεται η ιδέα του κοινού αγαθού. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές μεθερμηνεύσεις του Άνταμ Σμιθ, όπως αυτή των νεοφιλελευθέρων τύπου Χάγιεκ, που αντλούν από το έρ-

γο του τελευταίου επιχειρήματα υπέρ ενός μη παρεμβατικού κράτους στη βάση της «αυθόρμητης τάξης» (Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, I, 2), ο Κ.Ψ. τονίζει ότι όχι μόνο ο παρεμβατισμός δεν είναι ξένος προς τη λογική του Άνταμ Σμιθ, αλλά και ότι η αγορά είναι αξεχώριστη από ένα αξιακό/κανονιστικό σύστημα που περιέχει μια ιδέα της δικαιοσύνης η οποία «αντιστοιχεί σε μια κοινότητα συμφερόντων». Επίσης, ο Κ.Ψ. ανιχνεύει στοιχεία που συνδέουν τον Άνταμ Σμιθ με τον Μαρξ, αναδεικνύοντας κυρίως τη συγκρότηση αξιών διά της αυτονομίας των δρώντων ως κοινό αίτημα της σκέψης τους, με τη διαφορά ότι ο μεν Άνταμ Σμιθ το συνδέει με την αστική κοινωνία ως αξιακό αίτημα κριτικής της πολιτικής και του πολιτικού διαλόγου, ενώ ο Μαρξ το θέτει σε μια τελεολογική προοπτική αποκατάστασης της «γνήσιας επικοινωνίας» (κομμουνιστική κοινωνία).

Στην ίδια λογική υπεράσπισης του δημοκρατικού προτάγματος ως αξίας καθαυτής, ο Κ.Ψ. ασκεί κριτική στη διαδικαστική αντίληψη της δημοκρατίας, τόσο αυτή του κλασικού φιλελευθερισμού όσο και εκείνη που εκφράζεται στο έργο του Βέμπερ αλλά και του Χάμπερμας, καθώς και στις λειτουργιστικές εκδοχές της τύπου Luhmann, προσάπτοντάς τους κυρίως την υποβάθμιση των αξιών και την αποσύνδεσή τους από τα πραγματικά προβλήματα της κοινωνίας. Πίσω από τις εκδοχές αυτές της δημοκρατίας, ο Κ.Ψ. διαβλέπει τη βεμπεριανή αντίληψη της σύγχρονης ορθολογικότητας ως φορμαλιστική κατασκευή της συνοχής του κοινωνικού, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας όσο και στο επίπεδο του δικαίου (η έννοια της νομιμότητας), η οποία αφήνει το δρόμο ανοιχτό σε ντεσιζιονιστικές πρακτικές. Το πρόβλημα της νομιμότητας που αναλύει εδώ ο συγγραφέας είναι μείζον για τη θεωρία της δημοκρατίας και αποτέλεσε κεντρικό θεωρητικό ζήτημα από τον Βέμπερ και μετά, ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου η κριτική του Καρλ Σμιτ στην αποσυντιθέμενη δημοκρατία της Βαϊμάρης και η απολογητική του στις ντεσιζιονιστικές συνέπειες του νομικού φορμαλισμού επαναθέτουν το ζήτημα των αξιών και της διασφάλισής τους στη δημοκρατία προκειμένου να μην είναι αντιληπτές ως εξωτερικές σε ένα «αποδοτικό» (φορμαλιστικό ή λειτουργικό) δημοκρατικό μοντέλο, αλλά συστατικό του. Στην προοπτική αυτή εξετάζεται επίσης το μοντέλο του Ρόουλς, ο φορμαλιστικός χαρακτήρας του οποίου είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί, παρά το γεγονός ότι σε πιο πρόσφατα από τη *Θεωρία της δικαιοσύνης* κείμενά του επιχειρεί να

διαφοροποιηθεί, ενώ ο Χάμπερμας εγκυβερείται για το γεγονός ότι επιχειρεί να θεμελιώσει την πολιτική αυτονομία και το αντίστοιχο αξιακό πλέγμα με αφετηρία «μια τυπική επικοινωνιακή-διαδικαστική θεώρηση του δικαιο-θεσμικού πλαισίου».

Κλείνοντας αυτή την αναπότρεπτα ελλιπή και κατ' ανάγκη επιλεκτική –λόγω των τεράστιων και πολυάριθμων θεμάτων που τίγονται στο βιβλίο– κριτική παρουσίαση της εργασίας του Κοσμά Ψυχοπαίδη, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί σημαντική συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία που υπερβαίνει τους ελληνοκεντρικούς προβληματισμούς και αποτελεί επιπλέον βασικό ανάγνωσμα για περαιτέρω μελέτη και εμφάθυνση της δημοκρατικής θεωρίας και των αξιών της. Από τεχνική σκοπία, το βιβλίο είναι άρτιο και σχεδόν χωρίς λάθη [με εξαίρεση δυο-τρία τυπογραφικά και δυο ορθογραφικά λάθη (ωφελείται, αντί οφείλεται σ. 127, και κήτωρος αντί κήτορος, σ. 195) που σε ένα τόσο μεγάλο βιβλίο είναι συγγνωστά], ενώ η γλώσσα στα περισσότερα κείμενα είναι βατή, επιτρέποντας ακόμα και στους μη μυημένους να παρακολουθήσουν τους συλλογισμούς του συγγραφέα χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία: το κείμενο μάλιστα που αναφέρεται στον Ρουσσώ προσφέρει ένα ευχάριστο πνευματικό ταξίδι στο χώρο της πολιτικής θεωρίας. Απομένει βεβαίως το ζήτημα των δημοκρατικών αξιών να βρει τρόπους υλοποίησης όχι μόνο μέσα από τη θεωρητική έρευνα, αλλά προπάντων μέσα από την πρακτική ευθύνη του καθένα –επιστήμονα ή μη– απέναντι σε μια δεινή πραγματικότητα των ανθρώπινων πραγμάτων που δεν έπαψε να συγκλονίζει τις συνειδήσεις, ή, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας είπε σε μια συνέντευξη του με την ευκαιρία της έκδοσης του βιβλίου, μέσα από τη ντροπή που πρέπει να αισθανόμαστε όταν βλέπουμε μπροστά μας το άδικο.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΑΛΙΑΣ